

LITERATURA I VREME

Problem vremena u literaturi star je koliko i istorija umetnički kazane reči, mada je odnos prema tom problemu na raznim stranama sveta i u različitim istorijskim razdobljima često protivrečan, ili čak dijametralno suprotan. Drevna azijska misao u Kini iz vremena *Si-kinga* i Indiji u doba *Upanišada* i *Veda* stvorila je veličanstvenu predstavu o univerzumu i vremenu u čijem kontekstu trajanje života pojedinca, pa i čitavih naroda, tek je trenutak beznačajniji i kraći od bljeska svica u noći. Po toj misli, svet niti nastaje, niti nestaje: on se samo kružno *ponavlja*. Postojanost univerzuma i života pri tom nije uzeta kao statičnost, već kao tok i neprekidni sukob dvaju oprečnih principa (dobra i zla, svetlosti i tame, opadanja i rasteanja itd.), koji čas gubeći, a čas dobijajući bitku, u stvari tvore neophodnu ravnotežu sveta. Čovekovo trajanje u vremenu, zato, nema onaj značaj koji mu daje umetnost i filozofija civilizacije Zapadnog sveta, niti čovekova sudbina ima prizvuk tragičnosti koji, kao neizbežni pratilac, promiče kroz stranice evropske literature od Homera do Tomasa Mana.

Na život, kao i na smrt, pesnik *Mahabharate* i *Ramajane* ne gleda očima svoga evropskog brata: u veličanstvenom lancu rađanja i umiranja *pojedinačna* rađanja i umiranja tek su delovi beočuga. Drugačije i ne može biti, ako se pođe od pretpostavke tvorca *Bhagavad-Gite* da ono „što jeste nikada neće prestati da bude“, od pretpostavke da „nije bilo vremena u kojem nismo postojali, niti postoji vreme u kojem nas neće biti“. U predstavi o vremenu kao o krugu svaka tačka jednako je i nevažna i bitna; trenutak sadrži večnost, a večnost tek je trenutak. Kakav bi značaj onda mogao imati jedan dan, mesec, godina?

Vedske rasprave o matematici, strukturi materije i vremenu ukazuju na kosmičke dimenzije poimanja vremena u Indijaca pre tri hiljade godina. Ideja o skupljanju i širenju svetova, o *disanju* galaksija, o mikrokozmu i makrokozmu,

te smelost proračuna vremena i prostora u *Bramagupti*, svedočanstvo su ne samo visoke naučne razvijenosti civilizacije koja je cvetala na indijskom potkontinentu pre više od tri milenija, no i neprevaziđene maštovitosti u shvatanju vremena, koje za njih nije *prava* povučena od tačke rođenja do tačke smrti, već krug koji, kada se materija u jednom obliku *zamori*, neuništivu energiju sveta prerađuje u druge oblike, i tako stalno, i tako bez prestanka teče proces stvaranja i obnavljanja svega postojećeg. U tome krugu vreme se ne meri jedinicama koje određuje lice sata. Jedinice vredne pomena nisu dan, ili godina. Vreme u shvatanju *Bramagupte* ne kreće se u geološkim ili solarnim razmerama. Njegove razmere su kosmičke veličine gotovo nepojmljive evropskom umu naviklom na časove, dane, godine, na tanku kap vremena u prostoru pojedinačnog života od rođenja do smrti.

Mitološka astronomija Indije te jedinice predstavlja, metaforično, kao dane i godine stvoritelja sveta. Jedan Brahmin dan, međutim, iznosi četiri milijarde trista dvadeset miliona ljudskih godina. Taj dan naziva se *kalpa*, a broj koji ga određuje nimalo nije slučajna: broj kalpe dobijen je množenjem sunčevog kruga s putanjom.

Brahmin vek, pak, iznosi sto osam svemirskih godina. *Kalpa* je samo tren, samo treptaj kosmičkog sata u kome se rađanje i smrt dodiruju, a onda, kada se materija koja sačinjava svet *zamori*, dolazi do raspada čestica, kratkog odmora, pa ponovnog stvaranja sveta. Kraja ni stvaranju, ni umiranju nema. Sve je samo promena, samo tok, samo beskrajno kruženje materije u svemiru i klica besmrtnosti koja izbija iz verovanja da:

„Iznošenu odeću podere telo,
iznošeno telo podere stanovnik unutar tela,
Zatim dobija nova tela,
baš kao novu odeću.”

U jednom beskrajnom krugu svetlost i tama potiru se, život i smrt ulaze u neku vrstu sklada, užas pred nestajanjem iščezava, a vreme, onakvo kakvim ga čovek Zapadnog sveta zna, gubi ukus tragizma, jer, po hindu-filozofiji, sa smrću život ne prestaje („čovek dobija nova tela, baš kao novu odeću”). Pri tom, naravno, nisu dovoljne samo „zemaljske hrane”, niti uobičajene navike svakodnevnog tavorenja. „Početak i kraj svega su snovi!” — naglašava tvorac *Bhagavad-Gite*, uvodeći indijsku filozofiju i poeziju u prostore iracionalnog i zaumnog u kojima se elementi stvarnosti mešaju i prožimaju s elementima fantastičnog i nadstvarnog,

pri čemu činjenica čovekovog postojanja na zemlji svoj puni smisao dobija tek u kontekstu opšte smisaonosti sveta. Taj kontekst, međutim, razmera je veličanstveno sveobuhvatnih, i u sebe uključuje sva vremena i sve prostore, sva značenja i sve apsurdne, sva kretanja i sva mirovanja. Čovek je tu tek *iskrica* života koji ne prestaje da traje. Kakvog značaja onda može imati nečija pojedinačna smrt? Neko novo rađanje? Stvaranje i nestajanje? Ako čovek sebe traži i nalazi tek kao kariku jednog beskrajnog lanca, šta mu mogu značiti meseci ili dani? Indijska književnost to i samim svojim oblikom pokazuje. *Hitopadeš* i *Pančatantra*, *Mahabharata* i *Ramajana* digresijama, ponavljanjem, vraćanjem na glavnu nit kao da trajanjem i kruženjem književne materije sugeriraju trajanje i kruženje vremena. Uključen u veliko bratstvo životinja, minerala i zvezda, majušni, ali svesni delić svemira, čovek Indije — strah pred prolaznošću Zapadnog čoveka ne poznaje. Čovek Zapadne civilizacije, međutim, kao da se rađa i umire s tim strahom.

Izašavši iz lanca života, oslonjen na samoga sebe, bez vere u nekakav život nakon smrti, pesnik Evrope bolno je svestan kratkoće vremenske crte koja počinje s tačkom rađanja, a završava se u tački umiranja. Otkrića nauke i novi filozofski koncepti krajem XIX i početkom XX veka (Darvin, Frojd, Marks, Ajnštajn), — srušivši hijerarhiju piramidalno sazdana slike sveta u kojoj su sve strukture imale svoje mesto i svoje usmerenje ka vrhu na kojem je stolovao bilo bog, bilo Platonova Vrhovna Ideja, — još oštrije su pred čoveka Zapadnog sveta postavili problem vremena i problem traganja za smislom života u uskom prostoru pojedinačne egzistencije sazdana na neouzdanim tokovima sećanja.

Roman „toka svesti“, rođen početkom veka, logična je posledica promena nastalih na svim planovima. Otkrića psihoanalize, — a posebno Frojdova predstava o čoveku kao biću sazdanom na tankom sloju racionalnog i svesnog, ispod kojeg ključaju vulkani nagona, — nužno su vodila koncepciji čoveka kao bića složene, slojevite psihičke građe, čiji se delovi međusobno ne samo povezuju, već i dijalektički uslovljavaju, zbog čega pomeranje u jednom sloju neizbežno utiče i na sve ostale, stvarajući osnovu za čovekova normalna ili patološka psihička stanja. Problem verbalizovanja tih stanja, problem verbalizovanja toka svesti, neizbežno je vodio moderni psihološki roman sukobu s problemom vremena u literaturi.

To je, ujedno, i razlog što vreme zauzima poseban značaj u stvaralaštvu gotovo svih predstav-

nika „romana toka svesti”, od Džejsma Džojsa, preko Virdžinije Vulf, do Foknera, bilo da je reč o pokušaju vraćanja prošlosti u sećanje ili književnom uobličavanju epifanija i prenošenju vremenskih sekvenci u samo tkivo romana. Zbiivanje romana nužno je ograničeno na kraći vremenski period. Ispitivanje sadržaja svesti, tokova asocijacija i sećanja u nekim dužim vremenskim jedinicama zauzelo bi isuviše prostora, uostalom, a možda bi bilo i nemoguće, čak nepotrebno ako se zna da je ambicija tvoraca modernog psihološkog romana manje bila usmerena na stvaranje istorijskih freski, a više na ispitivanje sadržaja svesti „jednog običnog čoveka u jedan običan dan”, ispitivanje „pljuska atoma” koji padaju na čovekovu svest i dok „padaju uobličuju se u život ponedeljka ili utorka...”).

Otkriće atoma i pojava Ajnštajnovе teorije relativiteta bili su u ovakvom kontekstu isto toliko značajni za roman „toka svesti” koliko i Bergsonova misao o „prirodi sećanja”. Reč „atom” uostalom, čest je gost u tekstovima predstavnika romana toka svesti, od Džejsma Džojsa do Virdžinije Vulf. Slika atomizirane svesti i slika atomiziranog vremena čvrsto su povezane. Zato u romanu „toka svesti” o vremenu kao krugu više ne može biti ni reči. Ono čak nije ni prava, već zbir haotično razbacanih trenutaka, „pljusak atoma”, „sjani oreol, poluprovodni veo koji nas okružuje od početka do kraja naše svesti...”²⁾

Da bi se taj „pljusak” književno uobličio ograničenja su bila neophodna, i to ne samo ograničenja u prostoru, već i u vremenu. Gotovo aristotelovski striktno „roman toka svesti” ih se pridržava. Kod Džejsma Džojsa reč je o Dublinu u toku jednog dana; u *Gospođi Dalovej* Virdžinije Vulf to je London u jedva desetak časova. Hronološkog niza, međutim, nema.

Vreme u funkciji građenja lika javlja se u dvostrukoj svetlosti:

1. kao sabirna žiža asocijacija;
2. kao mogućnost junaka da do svoga identiteta dođe.

Kako je moderni psihološki roman, uglavnom izraz potrebe savremenog čoveka da u haosu sveta pronađe korene svoga sopstvenog bića, obuzetost pisaca XX veka metafizikom vremena postaje razumljivija. Ta opsesija za svakog od njih različita je, kao što je različit i njihov pristup problemu čoveka i vremena, ali bilo da

¹⁾ V. Vulf, „Moderna proza” (esej).

²⁾ *Ibid.*

pomeraju kazaljke sata unazad ili unapred pisci dvadesetog veka u osnovi svoga stvaralaštva vreme imaju kao konstantu od koje se polazi i ka kojoj se vraća.

Kod Marsela Prusta, koji je vreme i uveo u krug književnih interesovanja našeg veka, predstava o sopstvenom životu poklopiće se s vraćanjem trenutaka prošlosti, s vremenom „ponovo pronađenim.“ Analitičnost i selektivnost su pri tom neizbežni pratioci ovakve jedne tendencije. Izvestan red, takođe, mada u tom redu hronološko nizanje trenutaka neće imati mesta, što je i logično. Tragača za vremenom izgubljenim i vremenom ponovo pronađenim, ne zanima istorijska, već hronološka dimenzija trenutka. U raskošnoj arhitekturi svoga dela toj dimenziji daće on odlučujuće mesto i otvoriti prostore za drugačije shvatanje vremena u literaturi od onog na koje je tradicionalni roman navikavao svoje poklonike.

Delo Viljema Foknera tiraniji vremena suprotstaviće se pokušajem totalne negacije, odmotavajući klupko sećanja unazad, zbog čega izvesne njegove stranice podsećaju na reke koje se vraćaju svom izvoristu. Ali, povratka nema i Foknerovi junaci uzalud pokušavaju da prožive život pogleda okrenuta unazad. Viđenju sveta kod Foknera to daje jedan posebno tragičan prizvuk, koji proizlazi iz činjenice da za njegove junake ni budućnosti, ni sadašnjosti, zapravo, nema. U romanu *Buka i bes* Kventin, Kedi, a naročito Bendži, budućnost čak ni kao najbledi nagoveštaj ne vide; dimenzija sadašnjosti im je ukinuta, a prošlost s mukom pokušavaju da raspoznaju. Kventin uzalud kida kazaljke sata u donkihotskom pokušaju da se uništi vreme; za njega vreme je *ukinuto* već samom činjenicom da budućnosti nema. Da bi se praznina sadašnjosti popunila, iznova u sve čudovišnijim oblicima oživljava se prošlost. Tako čitaocu i pre samoga čina Kventinovog samoubistva postaje jasno da je on neko koga više nema; činjenica njegovog postojanja živa je još jedino u prošlosti i on je tog apsurdna svestan. Tragičnosti njegova lika to daje jednu dimenziju više, ali krajnji rezultat osećanje je ništavila i poraza. Pogleda okrenuta unazad ne može se živeti život. Sem, ako to kod Foknera nije pokušaj da se vreme kao istorijska determinanta sasvim izbriše, a pruži tek priča „gladnog i golog čovekovog srca“ u potrazi za samim sobom i smislom svoga postojanja na zemlji? No, čak i da jeste: osećanje apsurdna i ništavila ostaje: istrgnuta iz opšteg kruženja vremena čovekova egzistencija na nesigurnim je osnovama.

Džejms Džojls svoj odnos prema vremenu vidi kao mitsko kruženje istorije svedeno na jedan jedini dan i mitsko kruženje svesti čitavog čo-

većanstva kroz svest i podsvest pojedinca. Nešto slično nalazimo i kod Tomasa Vulfa. Povezanost svega što je bilo i bivalo, povezanost svih bivših treptaja sa sadašnjim impulsima, i po Džojosu i po Tomasu Vulfu, neumitna je. „Svako od nas — beleži Vulf u romanu *Pogledaj dom svoj, anđele* — zbir je svega što ni sam nije sabrao; vratite nas oduzimanjem ponovo u golotinju i noć i videćete kako na Kritu pre četiri hiljade godina započinje ljubav koja se juče završila u Teksasu. Svaki trenutak plod je četiri hiljade godina... Dani koji osvajaju minute zuje poput muva nazad u smrt, a svaki trenutak prozor je za sva vremena...”

A u svim vremenima, po Tomasu Vulfu, dominantna je čovekova čežnja da „...nađe izgubljeni kraj staze u nebo, neki kamen, neki list, neka vrata!” Dominantne su čovekova usamljenost i izgubljenost, jer „...ko od nas poznaje svoga brata? Ko od nas nije ostao zauvek zatočen u tamnici? Ko od nas nije zauvek stranac i sam?” Hvatanje trenutka za uzde nije samo želja, već imperativ, jer uhvatiti trenutak znači uhvatiti sećanje, uhvatiti život i sebe u tom životu. Kaleidoskop sećanja, pri tom, od neocenjive je važnosti i značaja, pošto su ona upravo ono sredstvo pomoću kojeg se u haosu činjeničnog sveta nalazi izvestan smisao, izvestan red. Sećanje je zato za Tomasa Vulfa značajnije od zbivanja: zbivanja će imati onu boju koju im dá naše sećanje, ili će biti izbrisana. Jer, događaj neobebežen sećanjem, šta je? Čovek izbačen iz sećanja drugih, šta je? Zar Judžinu Gantu iz romana *Pogledaj dom svoj, anđele* umrli brat Ben ne postaje, zapravo, tek kroz sećanje blizak i živ, življi nego što je ikada bio za života?

Kao drevna Šeherezada i Eliza Gant iz novele *Tkanje života* sećanjem i pričanjem sagledava smisao događaja, pokušavajući da sećanjem, u stvari, vrati izgubljeno vreme i sačuva ga za večnost između sebe i smrti, između sebe i ništavila, rasprostirući svetlucavu mrežu sećanja.

Nešto slično, u potrazi za sopstvenim identitetom, čine i ličnosti Virdžinije Vulf, od gospođe Dalovej, do gospođe Remzi. Jedina razlika je što oni, osim trenutka kao posebnog bleska vremena, pokušavaju da vreme dožive i u njegovim obuhvatnijim tokovima. Otuda dvojnost u shvatanju vremena kod Virdžinije Vulf, otuda dvojnost u shvatanju identiteta kod njenih junaka. Prvi bi bio opšti, arhetipski, primarni. Drugi bi bio lični, pojedinačni, sekundarni, pri čemu se osim beleženja arhetipskih „emocionalnih matrica” svojstvenih svim ljudskim bićima, istovremeno beleže i njihovi individualni impulsi vezani za određenu sredinu i određeni istorijski trenutak.

Dvojnost u shvatanju vremena logična je posledica ovakvog stava. Jedno je opšte, ontološko vreme, u kome se, paradoksalno, pomeranja i promene u strukturi čovekove psihe beleže upravo kroz kraće vremenske jedinice kao što su trenutak, čas ili dan. Drugo je uobičajeno hronološko, istorijsko vreme, vreme meseca, godine, decenije. Zanimljivo je pri tom da baš prvo vreme, u romanima Virdžinije Vulf dato u najmanjim vremenskim jedinicama, pruža izvesno osećanje bezvremenosti i večnosti.

Drugo, u okviru mehaničkog merenja smešteno vreme, naprotiv, ukazuje na čovekovu krhkost i prolaznost u vremenu, na trošnost i beznačajnost mladosti i lepote, neznačajnost života, u stvari. U *Izletu na svetionik* ovo je posebnom snagom istaknuto. Jer, dok u pojedinim trenucima iz jednog popodneva gospođe Remzi, u prvom delu romana, imamo utisak da se trenutak zgušnjava u nešto nalik na večnost, u središnjem delu knjige koji obuhvata period od nekih desetak godina, vreme huji neobičnom brzinom odnoseći živote i gospođe Remzi i njene dece. U završnom delu romana, gde smo ponovo suočeni s kraćim odsečkom vremena — ravnoteža se uspostavlja, a trenuci dobijaju ukus večnosti.

Otkriće subjektivnog, psihološkog vremena, posebno je značajno za „roman toka svesti”, jer, — nasuprot objektivnom istorijskom vremenu tradicionalnog romana, — omogućuje projiciranje jednog trenutka čovekovog u predele bezvremenog i večnog. Bergsonova teza o umetnosti kao izrazu čiste, primordijalne stvarnosti, morala je ovde biti pomenuta, utoliko pre što je jednolikosti i statičnosti prostora suprotstavljeno vreme. Za zagovornike romana „toka svesti” ono nije identično prostoru, jer statičnosti prostora vreme suprotstavlja intenzitet čovekovog doživljavanja sveta i svoju sopstvenu dinamičnost, uspostavljajući mostove između prošlosti i budućnosti, između sećanja i nadanja.

Tako shvaćeno vreme daleko je od nekog mehaničkog apsoluta, a u čoveku najprisutnije kada se u trenucima osvetljenja (Džejms Džojls — epifanije, Virdžinija Vulf — trenuci vizija!) prepliću prošlost, sadašnjost i budućnost — pomerajući granice trenutka i produžavajući ga do večnosti. Po teoretičarima romana „toka svesti” Edele i Hamfriju, tri najznačajnija aspekta vremena bila bi:

1. vremenski niz,
2. tok,
3. promena.

U sva ta tri aspekta, međutim, za pisce „romana toka svesti” subjektivna dimenzija trenutka najvažnija je, pri čemu čovekov „subjektivni trenutak” uključuje u sebe i sadašnjost, i sećanje na prošlost, i naslućivanje budućnosti, zbog čega mu je moguće da istovremeno egzistira i u datom istorijskom trenutku i u izvesnoj bezvremenosti nalik na večnost.

U svojoj studiji o problemu vremena u literaturi Hans Mejerhof značaj vremena vidi baš u značaju trenutka i činjenici neodvojivosti vremena i bića. Svog „biološkog i psihološkog rasta — naglašava Mejerhof u studiji *Vreme u literaturi* — mi smo svesni jedino kroz vreme”. Do sličnog zaključka dolazi i Kasirer u stavu da „organski život postoji samo dotle dok se razvija u vremenu”. Ta misao, doduše, nije nova i može se shvatiti kao produžetak organističkih teorija XIX veka, kao nastavak „vremenskih zakona” koje su Kont, Marks i Darvin uveli u istoriju, sociologiju i nauku o razvoju organskog sveta.

Ono što je, međutim, za literaturu bitno nije ni organsko ni objektivno vreme s njegovim metričkim sistemima (lunarnim, solarnim i sideralnim), već vreme subjekta. Jer, mada smo, neizbežno, uključeni u objektivno vreme i zakone prirode (prirodne i biološke cikluse s neumitnim kruženjem od proleća do zime i od rođenja do smrti!), ono što nas osmišljava subjektivno je, psihološko vreme, dijametralno suprotno metričkoj pravilnosti objektivnog vremena.

Pisci iz različitih epoha, od sv. Avgustina do Marsela Prusta i Virdžinije Vulf, ove osobine vremena itekako su svesni. Ne kaže Virdžinija Vulf na jednom mestu u *Orlandu* uzalud: „Duša čovekova čudno se odnosi prema vremenu. Jedan čas, smešten u čudan elemenat čovekovog duha, može da se produži pedeset, pa i više puta; s druge strane, jedan čas može da bude jasno predstavljen i trajanjem od jedne sekunde...”

Za problem književnog oblikovanja sveta, za problem identiteta u „romanu toka svesti” ovo je od odlučujućeg značaja. Jer ne postoji mogućnost da se rekonstruiše stvarnost, da se rekonstruiše celovit ljudski lik ako se ne vratimo na značajne trenutke u prošlosti i putem sećanja preobratimo ih u sadašnjost. Život čovekov, po Mejerhofu, odvija se u „senci vremena”. Otuda toliki značaj vremena za čoveka, jer pitanje: „šta sam ja ima vrednosti jedino u kontekstu šta sam postao. U uslovima objektivnih isto-

rijskih činjenica, na uzorku značajnih asocijacija, jedino je i moguće konstituisati biografiju ili identitet bića..." — zaključak je Mejerhofa.

To što se konstituisanju biografije baš u „romanu toka svesti“ prišlo s takvim žarom, posledica je gubljenja vere u neuništivost čovekove duše identične s neuništivom dušom sveta (tj. bogom). Oslonjen sam na sebe, u kontekstu svoje pojedinačne egzistencije, čovek XX veka morao je krenuti u traganje za smislom života i identitetom svoga sopstvenog bića. Jedan od razloga što to traganje dobija zamah baš u angloameričkoj literaturi treba videti, delimično, i u tradiciji britanske empirijske filozofske škole, koja je omogućila pojavu jednog Hjuma, ali i pojavu Lorenza Sterna, čiji se *Tristram Šendi* može uzeti kao legitimni predak „romana toka svesti“. Po Hjumu, iskustvo značajno za određivanje identiteta ličnosti rezultat je vremenskog toka, a „...sastoji se iz percepcija i asocijacija koje slede jedna drugu neshvatljivom brzinom...“⁴⁾ Neophodno je izdvojiti jedinstvene odnose među njima, koji upravo i tvore strukturu sećanja, strukturu uspomena, omogućuju čoveku da poveže i osmisli različite trenutke svoga sopstvenog bića. Jer, osećanje kontinuiteta, identiteta i jedinstva čovekove ličnosti u dobroj meri zavisi od onoga što bi se uslovno moglo nazvati „priroda uspomene“. Baš nju Mejerhof i uzima kao „ključ strukture vremena i bića“, donekle se slažući s tvrdnjom Dejvida Dejčiza da su „...radnja i likovi romana toka svesti podjednako podređeni jednoj jedinoj temi: temi vremena, smrti, ličnosti...“⁵⁾

Zato se u modernom psihološkom romanu vreme i ličnost nužno sukobljavaju i prožimaju, uslovljavaju svojevrzni relativizam poimanja stvarnosti čije konture više nisu čvrste i jednom zauvek date, kao što to nisu ni oblici romana koji — u težnji da ostvari fragmentarnost vremena — i sam, donekle, postaje fragmentaran, „tečan“, bliži koncepciji poezije nego proze.

Roman *Talasi* Virdžinije Vulf predstavlja pokušaj odgovora na ovakav jedan izazov. Istorijskog vremena ovde nema, kao što nema ni jasno određene topografije predela, jer slike koje nam Virdžinija Vulf, kroz svest svojih junaka, nudi mogle bi se odnositi na bilo koji prostor, na bilo koji istorijski trenutak. Vreme i prostor ovde su samo simboli koji pomažu da se iskažu arhetipska stanja i situacije u kojima se junaci romana nalaze u paralelnom proticanju i smenjivanju godišnjih doba prirode i godišnjih doba čovekove duše.

⁴⁾ D. Hume: *Treatise on Human Nature*.

⁵⁾ D. Daiches: *Virginia Woolf, a New Directions*, 1963.

Okvir romana, vremenski uzet, jedan je dan od izlaska do zalaska sunca, ali dan koji simbolizuje čitav život od rane mladosti do smrti, odslikan na fonu neba i mora. Tako fluidnom stanju svesti odgovara i tečna okolina u koji je ta svest smeštena, potpuno osamljena kao planeta koja kruži u omotaču svojih sopstvenih isparenja. Dodiра, pravih, između šestoro junaka nema, mada postoji potreba za opštenjem, potreba za zajedništvom. Likovi, međutim, nisu jasnije ocrtani. Za karakterizacijom, uostalom, nema potrebe: roman *Talasi* i ne govori o drami ličnosti, već o drami čovekove duše smeštene između neba i mora, između prolaznosti i večnosti, u vremenu koje je menja kao što talasi mora menjaju raspored zrnaca peska na obali.

Zaključak romana, međutim, porazan je: iznad malih ljudskih života, iznad zrnaca prašine na obali huje talasi, huji vreme, ali okvir kao u biblijskoj paraboli o stvaranju sveta ostaje isti: more i nebo ne razlikuju se ni na početku, ni na kraju romana. Čovek je taj koji prolazi... Otuda, toliki strah čoveka Zapadnog sveta pred tiranijom trenutka, otuda njegova potreba da se s tom tiranijom sukobi i književno je uobliči. Otuda vera tvorca „romana toka svesti” da će „romanu budućnosti”,⁹⁾ romanu koji će krutu aparaturu proze zameniti sredstvima poezije, to jednoga dana poći za rukom.

U međuvremenu, opsesija metafizikom vremena, opsesija trenutkom, ne prestaje da gospodari stranicama romana našeg veka.

⁹⁾ Virginia Woolf: *Granite and Rainbow*, the Hogarth Press, London, 1968.

